UOT 94(479.24); UOT 94”16/18”

CEYHUN HÜSEYNOV
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı
ceyhunh137@gmail.com

XIX ƏSRİN SONLARINDA ÇAR RUSİYASININ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDAKI AQRAR SİYASƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Bildiyiniz kimi, XIX əsrin birinci yarısında və ortalarında Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının aqrar siyasəti çox qeyri-stabil xarakter daşıyırdı. Yerli aqrar münasibətlərinin bəzi cəhətləri haqqında məlumat azlığı, eləcə də yerli təsərrüfatlardan mümkün qədər tez və bol gəlir əldə etmək istəyi bəzən car hökumətini bir ifratdan digərinə tələsməyə təhrik edirdi. Yalnız XIX əsrin son üç sülsündə burada çarizmin aqrar siyasəti bir-biri ilə əlaqəli xarakter aldı və çar hökuməti sistemli tədbirlərlə Rusiya imperiyasının bu əyalət kənarının iqtisadi sərmayəsini tamamlamağa çalışırdı. Lakin buna baxmayaraq, həyata keçirilən islahatlar və digər çoxsaylı tədbirlər çar hökumətinin arzusunu gözündə qoydu və buna görə də növbəti əsrin əvvəlində bir sıra islahatlar davam etdirildi.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, islahat, kənd təsərrüfatı, hökumət, kənd, quberniya.

Giriş. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Azərbaycanda kapitalizmin inkişafı kifayət qədər sürətlə gedirdi. Rusiya kapitalizmi bir qədər geciksə də, Cənubi Qafqazı dünya əmtəə təsərrüfatına cəlb etməyə nail olmuşdu. Azərbaycan üçün islahatdan sonrakı dövr kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əmtəə-pul münasibətlərinin daha çox tətbiq olunduğu, kənd təsərrüfatının sürətli inkişafı dövrü olmuşdur.

Əsas mətn. Nəticə etibarilə də Cənubi Qafqazda regionun sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm hadisə olan kəndli islahatı aparıldı. Lakin bu islahat Rusiyanın mərkəzi bölgələrinə nisbətən Cənubi Qafqazda bir qədər gec həyata keçirildi. Çünki yerli əsilzadələrin və rus burjuaziyasının qarşısında hələ də Cənubi Qafqaz iqtisadiyyatını müstəmləkə istismarı vəzifələrinə uyğunlaşdırmaq məsələsi dururdu. Rusiyanın milli ucqarlarında kəndli islahatının həyata keçirilməsi 19 fevral 1861-ci il tarixli “Əsasnamə”nin əsas prinsiplərinə - kəndlilərə şəxsi azadlığın və mükəlləfiyyətləri daşımaq şərtilə istifadə üçün pay torpaq sahəsinin verilməsi və pay torpaqlarını almaq hüququnun verilməsinə əsaslanırdı.

Rusiyada 1861-ci il fevralın 19-da kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi barədə Manifestin imzalanmasından sonra Qafqaz Komitəsindən Qafqazdakı rus ordularının baş komandanı Baryatinskiyə göndərilmiş 5 mart 1861-ci il tarixli məktubda Cənubi Qafqazda da belə tədbirin keçirilməsinin vaxtı çatdığı bildirilirdi. Məktubda yazılırdı ki, imperator imperiya ərazisində asılı münasibətlərin yalnız bu diyarda qalmasını nəzərə alaraq Cənubi Qafqazda da ehtiyatla müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlamağın zəruriliyini bildirir [3, s.196].

Nəticədə verilmiş 1870-ci il 14 may əsasnaməsinə əsasən, kəndlilər yalnız torpaq üçün ödənc ödədikdən sonra asılılıqdan azad edilirdilər. Ancaq kəndlilərin torpaq sahəsi üçün ödənc ödəmək imkanları olmadığından, torpaq çatışmazlığı və ya torpaqsızlıq şəraitində asılı və ya yarı asılı vəziyyətdə qalmaqda davam edirdilər. Kəndlilərin bu asılı vəziyyəti yalnız 20 dekabr 1912-ci il qanunu ilə aradan qaldırıldı. Torpağın geri alınması şəraiti kəndlilər üçün xüsusilə ağır idi. Rusiyada dövlət kəndlilərə torpaqlarını almaq üçün borc verirdi. Şimali Azərbaycan quberniyalarında isə kəndlilərə heç bir yardım göstərilməmişdir [12, c.169]. Nizamnamə qaydaları tərtib olunana kimi (ilk iki il ərzində) mükəlləfiyyətlər olduğu kimi qalıb, sonralar isə “Əsasnamə” ilə müəyyən edilib. 14 may 1870-ci il Qaydalarına görə həm natural, həm də pul vergiləri qalırdı. Torpaq sahəsinin alınması həm torpaq sahibinin razılığı ilə, həm də onun razılığı olmadan həyata keçirilə bilərdi. Ödəncin hesablanması qaydasına əsasən, torpağın qiymətləri inanılmaz dərəcədə yüksək - bir desyatin üçün 60 rubl 50 qəpikdən 202 rubla qədər müəyyən edildi [16, c.121].

Bundan əlavə, dövlət ödənclə ilə bağlı heç bir köməklik göstərmədi, yəni kəndlilərə borc verilmədi və ödəncin məbləği dərhal ödənilməli idi. Nəticədə heç bir torpaq alqısı aparılmadı. 1887-ci ildəki rəsmi hesabatlardan birində deyilirdi ki, rəsmi əməliyyatlar Azərbaycanda həyata keçirilməmiş

və "Əsasnamə"nin dərcindən sonrakı bütün dövr ərzində nə bütöv cəmiyyətlər, nə də ayrı-ayrı tüstülər tərəfindən bir dəfə də olsun pay torpaqlarının satın alınması hadisəsi baş verməmişdir [12, c.169].

1870-ci il qanunu islahatdan əvvəl torpaq sahəsi olmayan kəndli təsərrüfatlarına ümumiyyətlə torpaq ayırmırdı. Azərbaycanın iki quberniyasında belələrinin sayı 89 min nəfər və ya bütün sahibkar kəndlilərin 17%-ni təşkil edirdi. İslahata görə əgər islahatdan əvvəl kəndlilər meşələrdən və otlaqlardan pulsuz istifadə edirdilərsə, islahatdan sonra kəndlilərə heç bir meşə və otlaq verilməmiş, bu torpaqlar sahibkarların mülkiyyəti elan edilmiş, kəndlilərə onlardan pulsuz istifadə etmək qadağan edilmişdi. Eyni zamanda, qanunda kəndlilərin onlardan hansı ödənişlə istifadə edə biləcəyi də göstərilməmişdi. Bunu imperiya üzrə məlumatlarla müqayisə etdikdə görürük ki, Rusiyanın bütün müsəlman ucqarlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da xəzinənin ehtiyaclarına xidmət edən dövlət kəndliləri sayca tarixən formalaşmış sahibkar kəndlilərindən çox idi [8, c.30].

14 may 1870-ci il "Əsasnamə"sinə əsasən, Cənubi Qafqazın şərqində torpaq paylarının alınması şərtləri qərbindən fərqlənirdi; torpaq paylarının alınması kəndlilərlə sahibkarlar arasında könüllü razılıq əsasında həyata keçirilirdi. Əgər razılaşma olmasaydı, kəndlilər torpağı sahibkarın razılığı olmadan da ala bilərdilər, bu halda kəndlilər hər tüstü üçün 15 desyatindən çox olmayan sahəni ala bilərdilər [1, c.12].

14 may 1870-ci il Qaydaları 1876-cı ilin fevralın 21-də könüllülük əsasında sahibkarların torpaqlarında yaşayan kəndlilərə şamil edilir. 1877-ci il sentyabrın 3-də İrəvan quberniyası və Tiflis quberniyasının Ahalsıx qəzasında mülkədar və tiyul torpaqlarında yaşayan kəndlilərə münasibətdə "Əsasnamə" verildi. Bu "Əsasnamə"yə əsasən onların istifadəsində olan bütün torpaqlar kəndlilərin ixtiyarına verilirdi. Əgər torpaq payları adambaşına 5 desyatindən az olardısa, onda sahibkar ona qalan torpaq miqdarından asılı olmayaraq, torpaq sahəsini beş desyatinə çatdırmağa borclu idi. Torpaqdan istifadə etmək üçün kəndlilər natural vergi - bəhrə ödəməli idilər. Torpaq sahiblərinə kəndlilərdən pul vergisi almağa icazə verilmirdi. Yeni qaydalarla kəndlilərə "1870-ci il Qaydaları" ilə təxminən eyni şərtlərlə pay torpaqlarını almaq hüququ verildi [14, c.114-115].

Cənubi Qafqazda islahatlar müəyyən səbəblər üzündən mərhələli və çox diqqətlə aparıldı. Torpaq islahatı həyata keçirən çar hökuməti həm də dövlət torpaq fondunu "azad torpaqlar" hesabına genişləndirmək məqsədi güdürdü. Eyni zamanda, tüğyan edən sosial münaqişənin kəskinliyini azaltmaq, ikiqat zülm altında əzilən kəndlilərin açıq çıxışına imkan verməmək məqsədilə çar administrasiyası kəndlilərlə əslində oyun oynayır, onlara ümidverici təminatlar verirdi. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda, eləcə də Şimali Azərbaycanda çarizmin aqrar siyasətinin əsas məqsədi kənddə icmaları dağıtmaq, kənd burjuaziyasının - qolçomaqların şəxsində özünə dayaq yaratmaq idi. Ümumi prinsiplərə baxmayaraq, torpaq islahatının həyata keçirilməsində hər bir quberniyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi.

İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycan kəndində getmiş mühüm proseslərdən biri də kəndli təsərrüfatlarının təbəqələşməsi idi. Həmin vaxtı sahibkar kəndində kəndlilərin torpaqla təminatının dövlət kəndlilərindən pis olduğunu, əhalinin əsas hissəsini dövlət kəndliləri təşkil etdiyini nəzərə alsaq kəndli təsərrüfatlarının təbəqələşməsi prosesinin sahibkar kəndliləri arasında daha sürətlə getməsinin qanunauyğun bir proses olduğu qənaətinə gəlmək olar. Belə ki, 1886-cı ildə Zaqatala dairəsi istisna olmaqla, Şimali Azərbaycanın dövlət kəndində 923518 nəfər 138242 tüstü var idi. Həmin ilin siyahıyalmanın məlumatlarına görə Azərbaycanda 64130 təsərrüfatda birləşən 425831 sahibkar kəndlinin istifadəsində 480639 desyatin torpaq sahəsi var idi. Sahibkar kəndlilərinin, təxminən, 390 min nəfəri (92 %-i) 57780 təsərrüfatda (92 %) birləşərək hər birinə, orta hesabla, 2 desyatinə qədər pay torpağı, 4479 təsərrüfatda (7,155%) birləşən 30309 nəfərin (7,12 %) 2-5 desyatin arası, 861 təsərrüfatda birləşən (1,5 %) 5811 nəfərin (1,5 %) 5 desyatindən artıq torpaq sahəsi var idi. Həmin vaxt üçün 786137 nəfərdən ibarət 115237 təsərrüfatdan ibarət dövlət kəndlilərindən 394100 nəfərlik 54990 təsərrüfatın (47,3 %) orta hesabla 2 desyatinə qədər pay torpağı var idi. Nəticədə görürük ki, sahibkar kəndində kəndlilərin çox böyük əksəriyyəti, yəni 92 faizi aztorpaqlı olduğu halda, dövlət kəndində bu göstərici təqribən 50 %-ə yaxın idi. Sahibkar kəndində əmlak təbəqələşməsi prosesinin nəticəsi olaraq kəndlilərin yoxsul, ortabab və varlı kəndlilər kimi üç kateqoriyaya bölünməsinin əsasında da məhz ilk növbədə onların torpaqla təminatı məsələsinin dayandığını əsas götürmək olar [4, s.251].

XIX əsrin 80-ci illərin ortalarında Cənubi Qafqazın dövlət kəndlilərinin adambaşına kişi əhalisinə düşən əkin və bağ torpaq sahələri ilə təminatı aşağıdakı kimi idi: Bakı quberniyasında 1,47 desyatin, Yelizavetpol quberniyasında 2,19 desyatin, İrəvan quberniyasında 1,71 desyatin, Tiflis quberniyasında 1,72 desyatin, Kutaisi quberniyasında isə 0,77 desyatin idi [17,c. 24-25].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən güclənən çarizmin köçürmə siyasəti kəndlilərin vəziyyətinə son dərəcə mənfi təsir göstərir, aztorpaqlı kəndlilərin torpaqsızlaşmasına gətirib çıxarırdı. Stolıpinin aqrar islahatına əsasən, Rusiyanın Avropa hissəsində torpaq çatışmazlığı problemini həll etmək üçün 1908-ci ildən hökumət mərkəzi rayonlarından Şimali Azərbaycana fəal şəkildə kəndli ailələrini köçürməyə başladı. Təkcə 1908-1910-cu illərdə 3 mindən çox kəndli ailəsi köçürülərək Muğan və Mil çöllərində, Quba qəzasında və başqa ərazilərdə məskunlaşmışdılar. Rus köçkünlərinə əvvəllər yerli kəndli icmalarına məxsus olan torpaqlar verilirdi. Bütün bunlar kəndlilər üçün torpaq çatışmazlığı problemini kəskinləşdirdi və torpaqsız kəndlilərin sayını artırdı ki, bu da yerli və köçürülmüş kəndlilər arasında münasibətlərdə gərginliyə səbəb olurdu [11, c.181-182].

Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndinin kəndliləri arasında 1870-ci il islahatından sonra getmiş təbələşmə prosesi barədə tədqiqatçı F.Baxşəliyev qeyd edir ki, "Azərbaycan sahibkar kəndi daxilində təbəqələşmə prosesində 1912-1913-cü illərin yeni aqrar qanunlarının qəbul edilməsinə qədər məhz torpaq sahələrinin satın alınması prosesinin təkanverici amil olması heç bir halda şübhə doğurmamış və bu cəhət o dövrün quberniya müstəmləkə idarəçilik orqanlarının əməkdaşlarının iştirakı ilə hazırlanmış müxtəlif hesabat və statistik materiallarında da öz əksini tapmışdır. İ.Seqal, O.Syomin və bir çox başqaları hətta Şimali Azərbaycan sahibkar kəndindəki təbəqələşmə prosesinin sürətinin, ən çox da kəndlilərin torpaqla təminatı və pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətə çevrilməsi baxımından, imperiyanın mərkəzi qaratorpaq və digər quberniyaları ilə müqayisə edərək Şimali Azərbaycan kəndində bu prosesin xüsusilə yüksək rəsmlərə malik olduğunu qeyd etmişdilər" [4, s. 254].

Kəndli islahatının qəbul olunmasından sonra Şimali Azərbaycanın aqrar münasibətlərində baş verən mühüm dəyişikliklərindən biri də, kənddə zəif formada da olsa kapitalist münasibətlərinin meydana gəlib ləng şəkildə də olsa inkişaf etməyə başlamasıdır. Kapitalist münasibətlərinin yaranması ilk növbədə sahibkar kəndində torpaq icarəsinin getdikcə artması, bu zaman xüsusilə pulla torpaqların icarəyə götürülməsinin üstünlük təşkil etməsi ilə bağlı idi. Təsərrüfatda varlı kəndlilər tərəfindən muzdlu əməkdən istifadə, mülkədar, həm də kəndli torpaqlarının alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, banklara girov qoyulmağa başlanması kimi hallar da islahatdan sonrakı dövrdə Şimali Azərbaycan sahibkar kəndi daxilində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdı [6, s.69].

İcarənin genişlənməsinin başlıca səbəbləri kəndli təsərrüfatının torpaqlarının azalması və ya çatışmaması və tamamilə torpaqsızlaşması, ictimai təbələşmə prosesinin dərinləşməsi olmuşdur. Bura biz kəndli təsərrüfatının iqtisadi yoxsulluğu, qoşqu qüvvəsinin, toxumun, əmək alətinin olmaması və ya çatışmaması, əkinçiliyin süni suvarma ilə bilavasitə bağlı olması kimi bir sıra digər amilləri də əlavə edə bilərik. İslahatdan sonra keçən 30 il ərzində sahibkar kəndlilərinin istifadəsində olan pay torpaqlarının miqdarı, adambaşına orta hesabla Göyçay qəzasında orta hesabla 4,9 desyatindən 3 desyatinədək, Cavad qəzasında 5,07 desyatindən 2 desyatinədək, Şamaxı qəzasında 4,4 desyatindən 2,9 desyatinədək, Quba qəzasında 1,6 desyatindən 0,9 desyatinədək, Lənkəran qəzasında isə 1,3 desyatindən 0,5 desyatinədək azalmışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə hər sahibkar kəndlisinə düşən pay torpağının miqdarı 1886-cı ildən 1906-cı ilədək, Şuşa qəzasında 1,18 desyatindən 0,79 desyatinə, Cəbrayıl qəzasında 1,09 desyatindən 0,79 desyatinə enmişdi [9, s.5].

İcarənin əsas növləri pulla və natural ödəmə şərti ilə idi. Məhsulun müəyyən olunmuş hissəsinin müqabilində qısamüddətli və kiçik sahəli torpaqların icarəyə verilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Kəndlilər üçün belə bir icarə xüsusilə ağır idi. Çünki, icarəyə verilən ərazi nə qədər kiçik olardısa icarə haqqı da bir o qədər yüksək olurdu. Belə xırda kəndli icarədarlar kənd təsərrüfatında işləyən muzdlu fəhlələrdən bir o qədər də fərqlənmirdilər [7, c.93-94].

1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında dövlət kəndlilərinin istifadəsində olan 1842368,04 desyatin torpaq sahəsinin 600391,05 desyatini və ya 32 faizi 1888-1889-cu illərdə həmin quberniyanın sahibkar kəndlilərinin istifadəsində olan 372598 desyatin torpaq sahəsinin isə 108217 desyatini və ya 30 faizi icarə torpaqlarından ibarət idi. Zaqafqaziya statistika komitəsinin verdiyi məlumata görə 1897-ci ildə Bakı quberniyasında xəzinədən hərracla 555797 desyatin torpaq sahəsi icarəyə

götürülmüşdü. 1884-1885-ci illərdə həmin quberniyada 1077 dövlət kəndlisindən 267-nin və ya 24,74 faizinin əhalisi xüsusi torpaq sahiblərindən torpaq icarəyə götürmüşdülər [9, s. 63].

XX əsrin əvvəllərində isə dövlət kəndlilərinin sayı Şimali Azərbaycanda 1297660 nəfər idi. Şimali Azərbaycanda xəzinə ən böyük torpaq sahibi idi. İkinci mühüm torpaq mülkiyyətləri xüsusi mülkiyyətçilər idi. Dövlət torpaqlarının əsas hissəsi dövlət kəndlilərinin istifadəsində idi. Torpaq fondunun bölgüsündə dini qurumların və ruhanilərin, eləcə də kəndlilərin torpaqları cüzi idi və əhəmiyyətsiz rol oynayırdı [7, c.64-65].

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ümumi ərazisinin 15731737 desiatının 8630300-ü (55%) Azərbaycana məxsus olub. Bunlardan 6414 min desiatini (74,3%) kənd təsərrüfatı üçün yararlı, qalan 2216 min desiatini (25,7%) isə istifadəyə yararsız olub. Torpaqların böyük hissəsi, yəni 52%-dən çoxu (2465 min desyatini) birbaşa dövlətin, dövlət torpaqlarının isə əhəmiyyətli hissəsi, yəni təqribən 48%-i (2258 min desyatini) dövlət kəndlilərinin istifadəsində idi. Bütün kənd təsərrüfatı torpaqlarının dörddə birindən çoxu xüsusi mülkiyyətçilər tərəfindən istifadə olunurdu. Xəzinə palatasının materiallarına görə, XX əsrin əvvəllərində sahibkarların xüsusi mülkiyyətində ümumilikdə 1690 min desyatin torpaq var idi. Bir qayda olaraq, bunlar ən yaxşı və ən məhsuldar torpaqlar idi. Bunlardan 1238 min desyatin bilavasitə xüsusi mülkiyyətçilərin, 453 min desyatin isə kəndlilərin pay torpaqları idi [8, c. 27-28].

1900-cü il 1 may qanununa görə, kəndlilər yalnız torpaqdan istifadə edirdilər, onun sahibi isə dövlət idi. İslahatın əsas tərkib hissələrindən biri də dövlət kəndli cəmiyyətlərinin faktiki mübahisəsiz istifadəsində olan torpaqlar üçün pay uçot qeydiyyatının verilməsi idi. Bu iş 25 aprel Qaydaları və 17 iyun 1903-cü il tarixli göstərişlər əsasında həyata keçirilirdi. Çar məmurlarının Azərbaycanda 1900-cü il 1 may qanunu əsasında 1903-cü ildə apardıqları mərzləşdirmə işləri gözlənilən nəticəni vermədi. Yenə də, ayrılmış torpaqların ölçüsü və sərhədləri haqqında hər hansı bir məlumat yox idi. Sahibkarlar torpaqların sərhədlərinin müəyyən edilməməsindən, habelə Azərbaycana da şamil edilən, torpağın 10 il onu zəbt edənin əlində qalmasından sonra rəsmi mülkiyyət aktının mövcudluğundan asılı olmayaraq onun şəxsi mülkiyyətinə keçməsi barədəki qanundan geniş istifadə edirdilər. Nəticədə illərlə uzanan minlərlə mübahisə, məhkəmə işləri yarandı. Qeyd olunur ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xəzinə və kənd icmaları ilə torpaq mübahisəsi olmayan sahibkar tapmaq mümkün deyildi [8, c.30-31].

Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, torpaqların zolaqlı şəkildə verilməsi (onların torpağı çox vaxt bir yerdən deyil, müxtəlif yerlərdən verilirdi ki, bu zaman kəndlinin pay torpağının ortasında başqasının, çox zaman da sahibkara məxsus torpaq sahəsi yerləşirdi) praktikası Rusiyanın mərkəzi əyalətlərində keçirilmiş islahatları zamanı uğurla sınaqdan keçirilmişdi. Əksər hallarda kəndli payları torpaq mülkiyyətçilərinin torpaqları ilə növbələşirdi ki, bu, kəndlilər üçün xeyli narahatlıq yaradırdı. Beləliklə, torpaq sahəsi alan kəndli onun tam sahibi olmurdu [13, c.120].

1903-1914-cü illərdə Bakı quberniyasında cəmi 5637 desyatin torpaq mərzləşdirilmiş, 2,5 milyon hektar dövlət torpaqlarında isə bu iş aparılmamışdı. 1915-ci ilə qədər bütün Şimali Azərbaycanda yalnız Yelizavetpol quberniyasında və Naxçıvan qəzasında 181 kənddə (256942 desyatina torpaq sahəsi) pay torpağının ayrılması başa çatdırılsa da heç bir yerdə pay torpağının uçotunun aparılması həyata keçirilməmişdi [7, c.71].

Əsasnamənin nəşrindən keçən 5 il müddətində - 1903-cü ildən 1908-ci ilə kimi, torpaq quruluşu işi Qafqazın cəmi 361 kəndinə toxunmuş, həm də yalnız 135 kənddə başa çatdırılmışdı. 1914-cü ilə qədər istifadələrində 1,3 mln desyatin torpaq olan Yelizavetpol quberniyasının 1083 dövlət kəndindən yalnız istifadələrində 160 min desyatinə qədər torpaq olan 103 kəndində, Bakı quberniyasında isə 2530 min desyatin dövlət torpağından cəmisi 6537 desyatin torpaq mərzlənmişdi [2, s.46].

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanın aqrar sistemində icarə münasibətləri ən mühüm amilə çevrildi. Çünki icarə münasibətləri kəndli təsərrüfatının inkişafını, kənddə yaranan yeni istehsal münasibətlərinin xarakterini daha çox müəyyən edirdi. Birinci rus inqilabı ərəfəsində Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının kəndliləri 1150000 hektardan çox torpaq icarəyə götürmüşdülər. XX əsrin əvvəllərində Yelizavetpol quberniyasında kəndlilərin pay torpaqlarının 32%-ni, Bakı quberniyasında isə 45%-ni icarə torpaqları təşkil edirdi.

Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında icarədarlar arasında kəndlilər üstünlük təşkil edirdi və icarəyə verilən torpağın demək olar ki, yarısı kəndlilər tərəfindən kollektiv, yəni bütöv kəndlər tərə-

findən icarəyə götürülürdü. Lakin kollektiv icarə icarəyə götürülmüş torpaq sahələrinin bərabər paylanması demək deyildi - onların ən yaxşısı və ən böyüyü adətən varlı kəndlilər tərəfindən tutulurdu. Varlılar ən məhsuldar torpaqları, kasıblar - yararsız torpaqların kiçik sahələrini icarəyə götürdülər [8, c.34-35].

Sahibkarlar tərəfindən torpaq sahələrini bir illik, 2-3 illik, yaxud da daha uzun müddətə icarəyə verilməsi praktikası geniş yayılmışdı. Təkcə Yelizavetpol quberniyası üzrə XIX əsrin sonunda 600391 desyatin sahibkar torpaqlarının üçdə biri icarəyə verilmişdi [5, s. 59].

XX əsrin əvvəllərində bağlanmış çoxsaylı icarə müqavilələrinin təhlili Azərbaycanda icarə haqqının nağd ödənişinin kifayət qədər geniş tətbiq olunduğunu (46%-i) göstərir. İri icarədarlar bütün torpaqları özləri becərmir, qismən onu kiçik icarəçilərə, ən ehtiyacı olan, aztorpaqlı və torpaqsız kəndlilərə həm pul müqabilində baha qiymətə, həm də şərikli icarəyə verirdilər. Xəzinə hərracda torpaqları iri sahələrlə nağd pulla icarəyə verməyə üstünlük verirdi ki, bu, kəndlilərin böyük hissəsinin imkanı xaricində idi. Belə hallarda ikinci əl torpaq icarəyə götürən kəndlilər iri icarədarlara birbaşa xəzinəyə ödəyəcəklərindən adətən 2-3 dəfə çox pul ödəyirdilər. İcarənin bu növü kəndlilərə adi şəraitə nisbətən daha az məhsul payı qoydu [10, c.86].

Kəndlilər üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən su məsələsi də Azərbaycanda aqrar ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin başlıca səbəblərindən idi. İqlim şəraiti Şimali Azərbaycanın bir çox rayonlarında kanalların və suvarma qurğularının köməyi ilə süni suvarma sistemini kənd təsərrüfatının əsasına çevirmişdi. İsti və quru iqlimi ilə seçilən Azərbaycanda süni suvarma kənd təsərrüfatında əsas yer tuturdu. Bir çox əyalətlərdə süni suvarma təkcə əkinçilik üçün deyil, hətta maldarlıq üçün də mühüm şərt idi.

XIX əsrin 90-cı illərin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda sudan istifadə yerli adət-ənənələrlə - adətlərlə tənzimlənirdi. Bu məsələ ilə bağlı ilk komissiya 1873-cü ildə su haqqında qanun layihəsini hazırlamaq üçün yaradılsa da, nəzərəçarpacaq nəticələrə nail ola bilmədi. 1883-cü ildə bir layihə hazırlayan yeni komissiya yaradıldı. Onun hazırladığı layihə təkrar müzakirələrdən və düzəlişlərdən sonra 3 dekabr 1890-cı ildə təsdiq edildi [7, c.97]. 1891-ci ildə Qafqazda xüsusi su idarəsinin təşkil olunması barədə qanun verilir. Lakin bu idarənin təşkil olunması da bu diyarda sudan istifadə məsələsini tam qaydaya sala bilməmişdi [17, c.29].

XX əsrin əvəlləri üçün Şimali Azərbaycanda olan 6 milyon desyatin münbit torpağın təxminən 75-80%-i süni suvarma tələb edirdi. Lakin 1905-ci ildə bu torpaqların cəmi 895890 desyatini, yəni 15%-dən çoxu süni şəkildə suvarılırdı. 1905-1907-ci illərdə toqquşmalar zamanı bir çox arxlar, kəhrizlər və digər suvarma qurğuları ya tamamilə dağılmış, ya da suvarma imkanlarını xeyli itirmişdilər [8, c.47].

1900-cü il iyunun 12-də yeni vergi islahatı haqqında qanun qəbul edildi. "Qafqazda xəzinənin xeyrinə toplanan evbaşı mükəlləfiyyətlərin ləğvi və bunun əvəzinə dövlət töycü mükəlləfiyyəti və torpaq vergisi haqqında" qanununa əsasən 1901-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq tüstübaşı və torpaq vergiləri və pul torpaq vergisi dövlət töycü mükəlləfiyyəti və dövlət torpaq vergisi ilə əvəz olundu. Feodal rentası dövlət kəndlilərindən töycü mükəlləfiyyəti, sahibkar kəndlilərindən isə torpaq vergisi kimi alınırdı [15, c.758].

1901-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minən bu qanuna əsasən dövlət kəndlilərinin daimi istifadəsində olan xəzinə torpaqları üçün töycü mükəlləfiyyəti, bütün başqa torpaqlar üçün torpaq vergisi, həmişəlik zemski vergisi müəyyən olunurdu. Bu qanun verildikdən sonra dövlət kəndlilərinin daşıdıqları mükəlləfiyyətlər daha da ağırlaşdı. Əgər hər ailədən yığılan və hər ev üzrə toplanan vergi 1900-cü ilə qədər bütün Qafqaz üzrə 1,5 mln manat təşkil edirdisə, 1900-cü il qanunu ilə bu vergi iki dəfədən çox artdı [2, s.46].

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda torpaq fondunun əsas hissəsi dövlət xəzinəsinə aid idi və kəndlilərin böyük əksəriyyəti əsas kənd istehsalçıları olmaqla xəzinə torpaqlarında yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində torpaqların yenidən bölüşdürülmə faktiki olaraq dayandırıldı. Məsələ burasındadır ki, kəndli yığıncaqlarının üçdə ikisinin səs çoxluğu ilə həll edilməli olan torpaq məsələləri əslində əksər hallarda kətxudalar, kənd hakimləri və nüfuzlu kənd qolçomaqları və sələmçilər tərəfindən həll edilirdi. Yoxsulların təzyiqi altında kənd yığıncaqları torpaqların yenidən bölüşdürülməsi haqqında qərar qəbul etməyə məcbur olduqda belə, onlar uzun illər geniş torpaq

sahələrini qoruyub saxlamaqda maraqlı olan kənd qolçomaqları sayəsində yerinə yetirilmədən qaldı [7, c.73].

Dövlət kəndliləri pay torpaqlarından istifadəyə görə vergi ödəyirdilər. Bundan əlavə çarizm bürokratik idarə aparatın saxlanması üçün onlardan zemstvo vergisi və hərbi vergi alırdı. 1901-ci il vergi islahatına qədər dövlət kəndlilərindən alınan əsas dövlət vergisi tüstübaşına alınan vergi idi. İslahatdan sonra isə töycü alınmağa başlanılır. Bu iki əsas vergidən əlavə, 1887-ci ildən etibarən müsəlman əhalidən hərbi vergi də tutulurdu. Kəndlilər çoxsaylı əlavə vergilərə də xeyli vəsait xərcləyirdilər. Belə ki, 1904-cü ildə Bakı quberniyasının kəndliləri kənd icmasından toplanan 8 daimi belə vergi üçün 249702 rubl və 10 müvəqqəti vergi üçün isə 197069 rubl, cəmi 446771 rubl vəsait sərf edirdilər. Beləliklə, hər kəndli həyətinə 5,32 rubl, adambaşına isə 0,71 rubl düşürdü. Vergilərin sayı və həcmində xüsusilə kəskin artım çarizmin imperialist müharibəsinin ehtiyacları üçün yeni maliyyə resursları axtarmağa başladığı 24 dekabr 1914-cü il tarixli qanun əsasında həyata keçirildi. Bu qanuna əsasən, dövlət töycü vergisinin illik miqdarı artırılırdı [7, c.77].

Bakı quberniyasının kəndliləri 1913-cü ildən başlayaraq hər il xəzinə palatasına 131678 rubl ödənc verməli idilər. Kəndlilər belə məbləği ödəyə bilmədiklərindən qalıq borc növbəti ilə keçirdi. İlk hesablama siyahılarının tərtib edilməsilə əlaqədar 1913-cü il yanvarın 1 - dən ləğv olunmuş mükəlləfiyyət əvəzində bəylər ödənc almağa başladılar. 1915-ci il yanvarın 1-nə qədər Zaqatala dairəsinin 47 kəndi üzrə 1583 torpaq sahibinə ödənc pulu almaq üçün vəsiqə verildi. Torpaq sahibləri həmin vəsiqələr üzrə 241811 rubl ödənc pulu almışdılar. 1915-ci il yanvarın 1-nə qədər Zaqatala dairəsində ikinci və üçüncü barışdırıcı şöbələrdə torpaq sahiblərinin ödənc pulunu alması başa çatdırılsa da birinci barışdırıcı şöbədə bəylərə və keşkəl sahiblərinə 16962 rubl borcu qalmışdı [2, s.52].

1917-ci ildə Bakı quberniyasında dövlət kəndlilərinin pay torpaqları 1,29 milyon desyatin, Zaqatala dairəsi istisna olmaqla, bütün Azərbaycanda isə 2,1 milyon desyatin idi [7, c.66].

Bu fəsildə aparılmış tədqiqata yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, çar Rusiyası Cənubi Qafqazın quberniyalarında kənddə kəskinləşmiş ictimai münasibətlərdəki gərginliyi bir qədər yumşaltmaq məqsədilə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bir sıra aqrar islahatlar həyata keçirmişdir.

1912-1913-cü illərdə verilmiş aqrar islahatları isə bu istiqamətdə edilmiş sonuncu cəhd idi. Həmin qanunlara görə xüsusi mülkiyyətdə olan kəndlilər torpaq mülkiyyətçilərinin xeyrinə rüsumlardan azad edilirdi və onlar öz paylarını ödənc ödəməklə almağa borclu idilər. Dövlət torpaq mülkiyyətçilərinə pay torpaqlarının kəndlilərin mülkiyyətinə keçməsi üçün haqq ödəməli, kəndlilər də müəyyən müddət ərzində dövlətə olan borclarını ödəməli idilər. Əvvəllər qəbul edilmiş aqrar qanunlara 1912-1913-cü illərin qaydalarında nəzərdə tutulmuş əlavələr Azərbaycan kəndlərində sosial gərginliyin yumşaldılmasında müəyyən rol oynasa da, son dərəcə kəskinləşmiş problemlərin yükünü aradan qaldıra bilmədi.

Nəticə. 1912-1913-cü illər qanunları aqrar məsələni həll edə bilmədi. Çünki mülkədarlar yenə də öz torpaqlarını zor tətbiq etməklə kəndlilərə satır, onları bu torpaq üçün külli miqdarda pul verməyə məcbur edirdilər. Həmin qanun aktları kəndliləri qarət edir, onları yenə də torpaq sahiblərinin əsarətində saxlayırdı. Lakin kəndlilərin pay torpaqlarını ödənclə alması faktı burjua xarakterli hadisə olmaqla öz məzmununa görə islahatlar burjua xarakteri daşıyırdı. Məhsul mülkiyyətinin ləğv edilməsi, kəndlinin ödənc ödəməyə başlaması sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafını, təbəqələşməni daha da sürətləndirirdi, yoxsullaşmış və əmlakdan məhrum olmuş kəndlilərin sayını artırırdı, tavanalı və tavanasız kəndli qrupları özünü daha aydın göstərməyə başlayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Авалиани А.Л. Крестьянский вопрос в Закавказье. –Т. IV. –Тифлис: изд. Тифлисского гос. ун-та, 1920, 229 с.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, cild V. Bakı: “Elm”, 2008, 696 s. + 40 s. illüstrasiya.
3. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: т. XII. Тифлис: Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1904, 1558 с.

4. Baxşəliyev F. XIX əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycan sahibkar kəndində kəndli təsərrüfatlarının təbəqələşməsi // Tarix və onun problemləri, 2013, № 2, s. 250-255.
5. Baxşəliyev F.E. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan sahibkar kəndində təsərrüfatçılığın yeni sahələrinin yaranması və genişlənməsi // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2013, № 3. S. 56-61.
6. Baxşəliyev F.E., İsmayılov F.S. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın sahibkar kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2014, № 3, s. 68-74.
7. Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку: Тахсил, 2007, 224 с.
8. Гусейнов Д.Х. Национально-освободительное движение в Азербайджане в начале XX в. (1900-1907 гг.). Баку: "El-ALliance", 2001, 256 с.
9. Həsənova L.L. İslahatdan sonrakı dövrdə Azərbaycanda torpaq icarə münasibətləri. Bakı: ADU, 1985, 66 s.
10. Исмайлов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX в. Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1964, 304 с.
11. Исмаилов Э. Очерки по истории Азербайджана. Москва: Издательство "Флинта", 2010, 424 с.
12. Исмаилова А.М. Особенности проведения крестьянской реформы на Южном Кавказе в пореформенный период // Вестник Дагестанского государственного университета. 2014. Вып. 4, с. 167-173.
13. Мотревич В. П. Аграрная история России (IX–XX вв.). Екатеринбург: Урал. аграр. изд-во, 2012, 448 с.
14. Полное собрание законов Российской империи. второе собрание (1825-1881), Т. 52 (1877), часть 2-я, 343 с.
15. Полное собрание законов Российской империи. Третье собрание (1881-1913), Т. XX (1900), часть 1-я, 1168 с.
16. Сегаль И.Л. Крестьянское землевладение в Закавказье. – Тифлис тип. К.П. Козловскаго, 1912, 162 с.
17. Туманов Г. Земельные вопросы и преступность на Кавказе. СПб.: Типография П.П.Сойкина, 1900, 109 с.

ДЖЕЙХУН ГУСЕЙНОВ
Докторант Института истории им. А.А.Бакиханова

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНЦЕ XIX ВЕКА

Как известно, в первой половине и середине XIX века аграрная политика царской России в Северном Азербайджане носила очень нестабильный характер. Незнание особенностей местных аграрных отношений, а также желание как можно быстро и обильно получить доходы с местного сельского хозяйства иногда подбивали царских властей бросаться из одной крайности в другую. Только в последней трети XIX века аграрная политика царизма здесь приобретает стройный характер и царское правительство систематическими мероприятиями старается завершить экономическое присваивание этой провинциальной окраины Российской империи. Но, тем не менее, проведенные реформы и другие многочисленные мероприятия не привели к заветной мечте царского правительства, и поэтому ряд реформ были продолжены и в начале следующего столетия.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, реформа, сельское хозяйство, правительство, деревня, губерния.

JEYHUN HUSEYNOV
Doctoral student of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov

ON SOME FEATURES OF THE AGRARIAN POLICY OF TSARIST RUSSIA IN NORTHERN AZERBAIJAN AT THE END OF THE 19TH CENTURY

As is known, in the first half and the middle of the 19th century, the agrarian policy of tsarist Russia in Northern Azerbaijan was very unstable. Ignorance of the peculiarities of local agrarian relations, as well as the desire to get income from local agriculture as quickly and abundantly as possible, sometimes incited the tsarist authorities to rush from one extreme to another. Only in the last third of the 19th century did the agrarian policy of tsarism acquire a harmonious character here, and the tsarist government, by systematic measures, tries to complete the economic appropriation of this provincial outskirts of the Russian Empire. But, nevertheless, the reforms carried out and numerous other events did not lead to the cherished dream of the tsarist government, and therefore a number of reforms were continued at the beginning of the next century.

Keywords: Azerbaijan, Russia, reform, agriculture, government, village, governorate.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 21 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.ü.f.d. Ramin Niftəliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.